

УДК 811.161.2'373

200 ЧОЛОВІК ЧИ 200 ЛЮДЕЙ, ОСІБ, ДУШ?

Галина ГОЛОСОВСЬКА,

кандидат філологічних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті йдеться про збіднення мови через подеколи штучне звуження значень окремих давніх власне українських слів і запропоновано використовувати все мовне багатство значень і форм.

Ключові слова: числівник, іменник, багатозначне слово, значення, чоловік, люди, особи, душі.

200 PEOPLE OR 200 MEN, PERSONS, INDIVIDUALS

Halyna HOLOSOVSKA,

PhD, National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

The article considers the impoverishment of the Ukrainian language due to artificial narrowing of meanings of some of the old historically Ukrainian words, and offers to use the whole linguistic richness of meanings and forms.

Key words: numeral, noun, ambiguous word, meaning, man, people, individual, person.

Останнім часом з української мови майже повсім зникло слово *чоловік* у причислівниковій позиції, здавна використовуване в ній для називання певної кількості осіб безвідносно до статі. Найяскравіше цю тенденцію відображає мова ЗМІ. Замість нього диктори, теле- і радіожурналісти, коментатори послуговуються нині лексемою *людей*. Наприклад: *За останні дні в Індії від спеки померло вже 800 людей* («Уніан-tv»). *Жертвами снігової бурі в США стали понад 40 людей* («Україна – 24»). *Під час пожежі на нафтобазі госпіталізовано понад 12 людей з опіками різного ступеня складності. Одна людина померла* («Газета по-українськи»). *Тільки дві людини можуть вирішити питання цього воєнного конфлікту. Під час Євро-2016 у Франції заарештували 323 людини* («112 Україна»). Проте у словнику за редакцією Б. Грінченка перше значення іменника *чоловік* запаспортизоване прикладами саме причислівникового вживання: *Перелічив аж 40 чоловіка. Оце вже стало їх 6 чоловіка* [2, с. 469]. Тут, як можна зрозуміти з прикладів, сказано про людину взагалі, незалежно від статі. Давність саме цього значення іменника *чоловік* – «людина взагалі», зокрема й при числівниках, – засвідчують тексти молитов та українські прислів'я: *Був один чоловік із фарисеїв Никодим на ім'я, начальник юдейський* (Євангеліє від Св. Йоана). *Один чоловік, роду славного, відправлявся в далеку країну, щоб царство прийняти й вернутись* (Євангеліє від Св. Луки). *А котрий з вас чоловік, мавши сотню овець і загубивши одну з них, не покине в пустині тих дев'ятидесяти й дев'яти, та не піде шукати загинулої, аж поки не знайде?* (Євангеліє від Св. Луки). *Один чоловік насадив виноградника і від-*

дав його винарям, а сам відбув на час довший (Євангеліє від Св. Луки). *Один чоловік спорядив був велику вечерю і запросив багатьох* (Євангеліє від Св. Луки). *Полегли, відпусти, прости, Боже, гріхи наші... Бо Ти... Чоловіколюбце* (Вечірні молитви). *Гріхи мої милосердям Твоїм прости й звільни від них, бо Ти благий і Чоловіколюбце* (Молитва про сповідання гріхів). *Чоловік не знає, де згубить, а де знайде. Щоб чоловіка (с)пізнати, треба з ним горнець (пуд, бочку, багато) солі з'їсти. Хто доброго чоловіка минає, той щастя не знає. Бог не трубить, коли чоловіка губить. Коли б чоловік знав своє нещастя! Ходжу, наче чоловіка згубив абощо. У щасті не вмie чоловік статкувати* (Присл.). У цьому ж значенні – «людина взагалі» – вживали його здавна в художній літературі, напр.: *Юда: Бо він (пророк) збирався царем голоті всій юдейській стати, як обдере маючих та дурних, а їх добром наділить ту голоту*. Прочанин: *То все ж він був великий чоловік* (Леся Українка). *Знаючому чоловікові плюнути на його та й годі!* (П. Мирний).

Носії мови, послідовно дотримуючи традиції називати іменником *чоловік* людей безвідносно до статі, кажуть: *лукавий чоловік, божий чоловік, чоловіче добрий* тощо, де він, власне, є синонімом до слова *людина*. Утім це давнє значення сучасним мовцям, на жаль, мало відоме, тому що нині воно поступилося першій двом іншим значенням багатозначного іменника *чоловік*: «особа чоловічої статі» та «одружений чоловік», засвідченим у Б. Грінченка під другим та третім номерами. Проте у причислівниковому вжитку іменник *чоловік* не усунутий із сучасної мови: його вживають тепер у значенні «лічильного слова», яке не варто вважати рудиментом,

бо зникнення цього семантичного (як і будь-якого іншого) маркера з лексичного поля української мови призведе до її збіднення.

У сучасній мові можливість використання з числівниками іменника *чоловік* підтверджують усі довідники, тлумачні та перекладні словники, де обумовлене використання його з кількісними числівниками. Зокрема тритомний Російсько-український словник подає такі уточнення до перекладу: рос. два (три, чотири) человека – два (три, чотири) чоловіка, дві (три, чотири) особи (душі); рос. пять (шесть и т. д.) человек – п'ять (шість) чоловік, осіб (душ); рос. по рублю с человека – по карбованцю з чоловіка, особи (душі) [5, с. 652].

У «Російсько-українському словникові» (2006) за ред. В. Жайворонка до рос. человек поряд з людиною окремо, з позначкою *высок.*, подано іменник *чоловік*, а далі підтверджено інформацію про переважне вживання з кількісними словами саме іменника *чоловік*: рос.: по гривне с человека – укр. по гривні з чоловіка (особи, душі) [6, с. 1344]. У «Словнику труднощів української мови» за ред. С. Єрмоленко поряд зі словом *чоловік* також зазначено: *п'ять чоловік* (при лічбі, вказівці на певну кількість людей) [7, с. 323]. Це значення засвідчують також у своїй праці «Українсько-російський словник. Сфера ділового спілкування» О. Тараненко та В. Брицин, подавши з-поміж інших таке: (особа під час лічби) *шість чоловік* [10, с. 427]. Проте в жодному з них не зафіксовано вживання іменника *людина* з числовими назвами.

Щодо іменників *душа* та *особа* в кількісних конструкціях, про які також згадано у словниках, то перший із них – *душа* – через свою стильову специфічність використовується значно менше, про другий – *особа* – схоже, зовсім забули ЗМІ.

Українські граматики XXI ст., знані лінгвісти та дослідники культури української мови тісно пов'язують причислівникове вживання іменника *чоловік* саме зі значенням цього останнього: коли йдеться про людей незалежно від статі, можна вживати іменник *чоловік* [8, с. 158], [4, с. 213], [3, с. 176]. Принагідно нагадаємо, що «Академічний тлумачний словник української мови» й досі фіксує лексему *чоловіцтво* у значенні *людство* [7, с. 1275], тобто вони і на сьогодні є синонімами, тільки час покликав до ширшого використання один із них – *людство*.

О. Пономарів, аналізуючи вживання іменника *чоловік* із числівниками, особливо наголошує на розрізненні значень «людина взагалі» та «особа чоловічої статі», від чого залежить закінчення причислівникового іменника: *два чоловіка* (безвідносно до статі) та *два чоловіки* (якщо йдеться про осіб чоловічої статі) [4, с. 213]. На цьому ж акцентують і автори праці «А українською кажуть так...» [3, с. 177]. Наприклад: *Два чоловіки до храму увійшли помолитись, один фарисей, а другий був митник* (Євангеліє від Св. Луки). *Бо було чоловіків десь ти-*

сяч із п'ять, і сказав Він до учнів Своїх... (Євангеліє від Св. Луки).

І. Вихованець звернув увагу на те, що в певний період (приблизно з 80-х рр. ХХ ст.) при числівниках почали використовувати лише іменник *чоловік*. Занепокоений штучним звуженням виразових можливостей мови, науковець порадив частіше послуговуватись у таких конструкціях лексемами *особа*, *люди* [1, с. 139–140]. Наведений у І. Вихованця приклад із твору А. Головка: «Чи певні ви... – В чому? – Що серед двох десятків людей... не знайдеться хоч би один, що не вміє тримати язик за зубами?» яскраво демонструє природність для автора твору вживати з числівниками як лексему *людей*, так і слово *чоловік* і потверджує не втрачений на сьогодні широкий спектр лексичних можливостей української мови передавати значення «людина незалежно від статі».

Щодо рекомендованої І. Вихованцем і зафіксованої в усіх перекладних словниках лексеми *особа*, то її, на жаль, засоби масової інформації вкрай рідко використовують у конструкціях із кількісно-вимірвальним значенням на протигагу усному мовленню, де носії мови частіше надають перевагу саме їй. Наприклад: *Наші медики врятували близько 80 важкопоранених осіб* (Лікар батальйону ім. Кульчицького). *Кількість загиблих під час пожежі на нафтобазі зростає до 5 осіб* (О. Турчинов). *У Варшаві на протестну акцію вийшло понад 80 тис. осіб* (О. Гарань). *Кількість мігрантів у Греції може зрости втричі і досягти 70 тис. осіб* (С. Головатий). Активізувати у вжитку лексему *особа* варто ще й тому, що вона не викликає жодних побічних асоціацій, протиставлень за значенням на відміну від словформ *людей* та *чоловік*. Порівняймо: *Від повені у Тбілісі постраждали понад 300 людей та майже 40 звірів у місцевому зоопарку* («112 Україна»). *Під час останнього обстрілу з малокаліберної зброї на Донеччині загинуло 7 людей, декілька свійських тварин у приватних господарів та зруйновано понад 15 житлових будинків* («Газета по-українськи»). У військовій сфері, зокрема, використовують слово *люди* у його термінологічному – протиставному стосовно інших об'єктів – значенні: «особовий склад на протигагу техніці (втрати у людях і техніці)» [6, с. 513], що теж говорить про ймовірність появи певних семантичних конотацій під час вживання цього слова у кількісному значенні без додаткових уточнень. Доречним може бути використання словформи *людей* із кількісним числівником, якщо в реченні вже наявне слово *чоловік* у першому його значенні: «особа чоловічої статі», наприклад: *Чоловік улаштував різанину в канадській лікарні, одна людина загинула* («112 Україна»).

Засоби масової інформації впродовж останніх двадцяти років не завдають собі труда урізноманітнювати мову своїх повідомлень, використовувати

якогого більше української синонімічної лексики, а впадають у крайнощі, експлуатуючи в певні періоди часу то лише словоформу *чоловік*, то тільки лексему *людей*.

Усі згадані слова здавна вживаються в українській мові з кількісними числівниками та числовими іменниками, проте згодом час поставив на них стильові та інші обмежувальні маркери. Деякі з цих слів, ужиті без числівника, самі перетворилися на одиниці вимірювання кількості. Так, уже давно відійшов в історію термін *подушне* (стягування з однієї людини, з кожної душі певного виду податку), залишившись у приказах та фразеологізмах: *Бачать люди і Бог з неба за подушне грошей треба* (Приказка). *Як за подушне* (фразеологізм) – настирливо, невідступно домагатися чого-небудь.

Цікавим є той факт, що саме іменник *душа*, неживаний у науковому та близькому до нього офіційно-діловому стилі з числівниками та числовими словами, став основою термінів із кількісним значенням для цих стилів: *подушна приватизація* та *на душу населення* зі значенням «на одну особу». У цих же стилях існують терміни *людино-тиждень*, *людино-день*, *людино-година*, що означають кількість роботи, яку виконує *одна людина* впродовж часу, зазначеного другою частиною терміна. Наприклад: *В Україні було проведено подушну приватизацію: кожному громадянину видали ваучери на право власності на об'єкти господарювання, потім збиралася видавати талони на володіння землею та житлом. Останнього не сталося через недоопрацьованість системи приватизації в країні* (О. Турчинов). Порівняно з 2011 роком в Україні значно скорочено кількість вирощуваної сільськогосподарської продукції на душу населення («Вісник АН»). В Україні у I кварталі 2016 р. номінальний ВВП на душу населення виріс на 21,3 % («112 Україна»). З виробництва сталі, чавуну й прокату на душу населення Україна у 70–80 рр. XX ст. була на першому місці з-поміж усіх республік колишнього союзу, а зі здобуттям незалежності поступово, але дедалі швидше почала здавати свої позиції (А. Кінах).

Загалом же у науковому та офіційно-діловому стилях із числівниками та словами з числовим значенням переважає всі інші аналізовані лексеми словоформа *осіб*, наприклад: *Об'єднання інвесторів – кілька юридичних або фізичних осіб – узгоджують свою діяльність на загальних зборах* (Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»). *Якщо відповідальність згідно з цією статтею несе не одна особа, а кілька осіб, їх відповідальність перед банком є солідарною* (Закон України «Про внесення змін до діяльності банків»). *До складу конкурсної комісії входять три особи, запропоновані громадськими об'єднаннями, що мають досвід у сфері запобігання корупції* (Закон України «Про запобігання корупції»). *Якщо в один день*

подали заяви багато осіб, їх розглядають згідно з Положенням про одержання житлових приміщень (Постанова Верховної Ради України «Про порядок одержання житла»). *Сервіз на 12 осіб* (Декларація товарів для проходження митного контролю України). *4 особи на Миколаївщині вимагали й отримали від іноземного підприємця 200 тис. доларів США* (З рішення суду).

Публіцистичний стиль у кількісно-вимірювальних конструкціях нині надає перевагу словоформі *людей*. *На виставку писанок у Києві зібралось щонайменше п'ять тисяч людей* («Українська правда»). *У Львові сталася бійка зі стрільниною, постраждало троє людей. На марші рівності проти дискримінації у Києві очікували понад три тисячі людей. Проте учасників виявилось значно менше* («День»). *Від удару блискавки в Івано-Франківській області загинула дитина, травмовано четверо людей* («112 Україна»). *Внаслідок пожежі на Київщині загинуло 17 людей* («Газета по-українськи»). *На рок-фестивалі в Німеччині постраждали 42 людини. Під час буревію у Каліфорнії 84 людини врятовано та евакуйовано* («Дзеркало тижня»).

Значно рідше натрапляємо на лексему *чоловік*. Лексема *осіб* останнім часом трохи збільшує свою присутність на сторінках газет, журналів та особливо у текстах повідомлень на екранах телевізорів. Наприклад: *Аби мати повну картину ситуації, чимало осіб взагалі намагаються приватизувати закони* («День»). *У Миколаївській області кількість осіб, які отруїлися під час святкування випускного, зросла до 31. У Китаї через сильну повінь загинули 10 осіб. У Венесуелі голодні люди грабують продовольчі магазини. Заарештовано 400 осіб* («112 Україна»). *Троє невідомих осіб намагалися пограбувати відділок «Приватбанку» в Києві* («Газета по-українськи»). *За мажоритаркою до Парламенту пройшли понад 80 осіб* («Newsone»). *У США розбився невеликий літак, двоє осіб загинуло* («Українська правда»).

У художньому стилі з кількісно-вимірювальними конструкціями вживані всі аналізовані іменники залежно від мети висловлювання та вподобань автора твору. Щодо словоформ *чоловік* та *людей* тут час теж наклав свій відбиток: автори початку ХХ ст. частіше послуговувалися лексемою *чоловік*, друга половина ХХ ст. активізувала лексему *людей*. Наприклад: *Кажуть, у неділю перебувало в городських купальнях шість тисяч чоловік* (Леся Українка). *Було їх там чоловіка з тридцять з дітьми, з усяким хатнім збіжжям* (М. Коцюбинський). *Народу було багато... Раптом у хату влетів вихор – втанцювали прямо з вулиці богунці, чоловік двадцять* (О. Довженко). *Праворуч від вогнища, на низькому помості з дощок... лежало кілька чоловік* (С. Скляренко). *В залі була ще одна особа, вона звернула на себе увагу Софії* (Леся Українка). *В кімнаті, окрім цих трьох, була ще й четверта особа – дівчина* (І. Сенченко). *Чи знайдеться ж у світі хоч*

одна людина, щоб не закохалася на цей любий, тихий та веселий рай? (М. Кропивницький). Ну, братику... будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер мирно хоч одна душа на Україні (П. Куліш). Теміль придавила човен до води, і на ньому насторожено слідкують за берегом дві людини (М. Стельмах). Періщить дощ – надворі ні душі (Л. Дереш). На місячній доріжці зустрілись дві душі: одна до Бога тішки, а інша в грішний світ (Л. Легостаєва). Причиною активізації лексеми *людей* у другій половині ХХ ст., ймовірно, могли стати суперечки у колі мовознавців щодо «неукраїнськості» іменника *чоловік* у причислівниковій позиції, намагання кваліфікувати його як кальку з російської мови.

Розмовний стиль, як уже було зауважено, на позначення особи носіїв мови часто використовує лексеми *чоловік* та *душ* у лічилних конструкціях, наприклад: *У хату набилося душ двадцять – привітати молодих; ми на таку кількість навіть не сподівалися* (С. Хмара). *За містом, на пікніку, вправні кухарі зуміли нагодувати щонайменше сто п'ятдесят душ відпочивальників* (М. Вересень). *Неправильно міняти одного чоловіка на двох чоловік ворогів* (Р. Безсмертний). *У Партії регіонів, чи то в Опоблоці, жодного чесного чоловіка, мені здається, немає: самі клетократи* (О. Ляшко). *Політики Росії ретельно прораховують на майбутнє роль кожного чоловіка в Україні, щоб розуміти реальну кількість учасників спротиву їхнім можливим агресивним діям* (М. Маломуж).

Окрім цього, у публіцистичному, художньому та розмовному стилях уживаний фразеологізм *ні душі* зі значенням «нема жодного/ї/ чоловіка, особи, людини». Наприклад: *Останніми роками навколо приватного підприємця ні душі – самі куці, дерева, знелюднілий будинок та гроші, гроші, гроші...* («Газета по-українськи»). *Наші люди побільшості залишилися боязкими щодо стихії: під час грози на вулицях невеличких містечок ні душі* (В. Коротич).

У конфесійному стилі з числівниками з давніх часів застabilізувалася словоформа *чоловік*: *І ото перед ним був один чоловік слабій на водянку* (Євангеліє від Св. Луки). *Три чоловіка бачили Його, та не видали* (Євангеліє від Св. Матвія). *І ото був в Єрусалимі один чоловік, І Святий Дух був на ньому* (Євангеліє від Св. Луки). *І сталося, як в іншу суботу зайшов Він до синагоги й навчав, знаходився там*

один чоловік, що правиця йому була всохла (Євангеліє від Св. Луки). *Один чоловік у своїм винограднику мав посажене фігове дерево* (Євангеліє від Св. Луки). Натомість лексема *людей* у конфесійному стилі використовується тільки з числовими словами: *Натовп густий його учнів, і безліч людей з усієї Юдеї та з Єрусалиму...* (Євангеліє від Св. Луки). *Ішло ж з Ним багато людей* (Євангеліє від Св. Луки). *А за Ним йшов натовп людей* (Євангеліє від Св. Луки).

Отже, словоформи *чоловік, людей, осіб, душ* і тепер уживані в українській мові у конструкціях з кількісно-вимірвальним значенням. Проте деякі з них почасти стали стильово марковані, зокрема, це *чоловік* у значенні «лічилного слова», закріплене у конфесійному стилі, та *душа*, ветоване у кількісному значенні для наукового й офіційно-ділового стилів, за винятком термінів *на душу населення* та *подушина приватизація*, де воно є стрижневим словом. Публіцистичний, художній, розмовний стилі широко вживають усі згадувані слова. Хоча публіцистичний стиль дещо обмежує свої виражальні можливості, послуговуючись числівниками переважно словоформою *людей*, яку бажано використовувати з числовими іменниками *пштибу сотня, тисяча, мільйон, мільярд* у множині, а також іншими способами передавати певну кількість осіб на взір *багато, численна кількість, кожна, жодна*, іменниками *море, купа, безліч, натовп* тощо у кількісному значенні. Наприклад: *А за Ним йшов натовп великий людей, які плакали та голісили за Ним* (Євангеліє від Св. Луки). *Мільйони людей у всьому світі підтримують справедливу боротьбу українського народу проти російського агресора* («Дзеркало тижня»). *Тисячі людей зібрав у Москві мітинг пам'яті Бориса Немцова* («Газета по-українськи»). *Згадай отой мільйон людей на Майдані, які нам вірили* (О. Тягнибок). *Над водою купка людей лагодилась сідати в човен* (М. Коцюбинський). *Кожна людина, вірна своїй Батьківщині, обстоюватиме її інтереси до кінця. Мабуть, жодна людина в світі не залишилася байдужою до долі жінки українки Надії Савченко* («Українська правда»). *У Каліфорнії через лісову пожежу сотні людей змушені були покинути свої будинки* («112 Україна»).

Усі проаналізовані лексеми, почергово вживані в текстах, послужать справі збагачення сучасного мовностильового арсеналу.

Література

1. Вихованець І. Розмовляймо українською / І. Вихованець. – К.: Пульсари, 2012.
2. Грінченко Б. Словарь української мови / Б. Грінченко. – К., 1908. – Т. 2.
3. Островський В. А українською кажуть так... / В. Островський, Г. Островська. – Одеса: Астропринт, 2008.
4. Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного / О. Пономарів. – К.: Либідь, 2013.
5. Російсько-український словник: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 3.

6. Російсько-український словник. – К.: Абрис, 2006.
7. Словник труднощів української мови. – К.: Рад. школа, 1989.
8. Словник української мови. – К.: Просвіта, 2012.
9. Сучасна українська мова / за ред. О. Пономарева. – К.: Либідь, 2001.
10. Українсько-російський словник. Сфера ділового спілкування / уклад. О. Тараненко, В. Брицин. – К.: Пожінформтехніка, 2000.